

מסמך רקע מקוצר בנושא :

הזכות החוקתית לחיים ולשלמות הגוף

מוגש לוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת

מאת :

ד"ר הלל סומר
יניב רוזנאי
נעמה אבולעפיה
דולב קידר

ט' בשבט תשס"ה
19 בינואר 2005

הזכות לחיים ולשלמות הגוף – מסמך מקוצר

- 3 מבוא חלק א: 3
- 3.....מטרת המסמך ומבנהו..... 1.
- 3.....הגדרת הזכות..... 2.
- 3..... הזכות לבריאות והזכות לאיכות סביבה - נגזרות של הזכות לחיים? 3.
- 4 הזכות לחיים ולשלמות הגוף כזכות חוקתית במדינת ישראל ובעולם..... חלק ב: 4
- 4.....ישראל - הפסיקה שקדמה לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו..... 1.
- 4.....ישראל - חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו..... 2.
- 4.....ישראל – הצעות חוקה..... 3.
- 5.....המשפט הבינלאומי והמשפט המשווה..... 4.
- 6 חקיקה ופסיקה ישראלית בנושא הזכות לחיים ושלמות הגוף..... חלק ג: 6
- 6.....חקיקה ישראלית המגינה על הזכות לחיים ולשלמות הגוף..... 1.
- 6.....חקיקה ישראלית הפוגעת בזכות לחיים ולשלמות הגוף..... 2.
- 6..... הזכות לחיים ולשלמות הגוף בפסיקה הישראלית..... 3.
- 7 נקודות לדיון..... חלק ד: 7
- 7..... כיצד יש לנסח את הזכות לחיים?..... 1.
- 7..... האם להתייחס – בהגדרת זכות או כערך – ל"קדושת החיים"?..... 2.
- 7..... מיהו בעל הזכות?..... 3.
- 8..... מי רשאי לוותר על הזכות?..... 4.
- 8..... האם לכלול בחוקה התייחסות לעונש מוות?..... 5.
- 8..... האם לכלול בחוקה התייחסות ל"שלמות הגוף והנפש"?..... 6.
- 9..... האם לכלול בחוקה התייחסות לזכות לבטחון אישי?..... 7.
- 9..... האם לכלול בחוקה התייחסות מפורשת לאיסור עינויים והשפלה?..... 8.
- 9..... האם להתייחס לזכות שלא להשתתף בניסוי רפואי או מדעי ללא הסכמה?..... 9.
- 9..... האם לכלול בחוקה התייחסות מיוחדת למעמדה של הזכות לחיים בשעת חירום?..... 10.
- 9..... האם להתייחס בחוקה למועד התחלת הזכות לחיים, ובפרט לתחולתה על עובר?..... 11.
- 10..... האם "הזכות לחיים" מוענקת גם לבעלי חיים?..... 12.

חלק א: מבוא

1. מטרת המסמך ומבנהו

מסמך זה הוכן כחומר רקע לקראת דיוני ועדת החוקה, חוק ומשפט בזכות החוקתית לחיים ולשלמות הגוף.

מסמך זה הינו תקציר של מסמך רקע מפורט יותר שהוכן על ידנו (להלן: "מסמך הרקע המפורט"), והעומד לרשות חברי הוועדה. מטבע הדברים, במסמך זה הדברים מוצגים בתמציתיות רבה, והמעוניינים להרחיב בעניין מסויים, יפנו למסמך המפורט.

2. הגדרת הזכות

הזכות לחיים היא הזכות הראשונה במעלה והבסיסית ביותר. אדם שאינו חי, אינו יכול להנות מזכויות אחרות המוקנות לו. הגנה על החיים היא הגנה על התשתית המאפשרת דיון משמעותי בזכויות האדם. הזכות לחיים היא לפיכך, כמעט דבר המובן מאליו.¹

אין ספק שהזכות לחיים והזכות לביטחון מפני פגיעה הן תנאי מוקדם להנאה מכל הזכויות האחרות. ההגנה הטיפוסית על הזכות לחיים נעשית בדרך של הטלת איסורים מוסריים ומשפטיים על פגיעות בחיים ועל פגיעות בביטחון הפיסי.²

3. הזכות לבריאות והזכות לאיכות סביבה - נגזרות של הזכות לחיים?

למרות שדיון הוועדה בנושא הזכות לבריאות יהיה כחלק מן הדיון בזכויות החברתיות, ראוי לציין כי גישה שיפוטית רחבה עשויה לכלול את הזכות לבריאות בזכות לחיים. כך נעשה בחלק מן המדינות הזרות, ואף במספר פסקי דין של בתי הדין לעבודה, הערכאה המוסמכת בישראל לעררים על החלטות לפי חוק ביטוח בריאות ממלכתי.

משמעות הדבר היא כי בהיעדר הסדרה מפורטת של הזכות לבריאות כזכות עצמאית, עשויים בתי המשפט, בראותם לנכון לעשות זאת, לקבוע את הזכות לבריאות כנגזרת של הזכות לחיים. במקרה כזה, לא יתאפשר לכנסת, כרשות מכוננת, לעצב את הזכות לבריאות על פי רצונה, והזכות תזכה לעיצוב שיפוטי על בסיס הזכות לחיים.

הוא הדין לגבי הזכות לאיכות הסביבה, שאף הדיון בה אמור להיות כחלק מן הזכויות החברתיות, אולם ניתן למצוא בעולם לא מעט קביעות שיפוטיות כי הזכות לאיכות סביבה נגזרת מן הזכות לחיים.

הרחבה לגבי נושא זה נמצאת במסמך הרקע המפורט.

¹ רות גביון, זכויות אדם בישראל (אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון- הוצאה לאור, 1994) 32.

² רות גביון, זכויות אדם בישראל (אוניברסיטה משודרת, משרד הבטחון – הוצאה לאור, 1994) 14.

חלק ב: הזכות לחיים ולשלמות הגוף כזכות חוקתית במדינת ישראל ובעולם

1. ישראל - הפסיקה שקדמה לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו

הזכות לחיים ושלמות הגוף נכללה במפורש בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו כאחת הזכויות שעוגנו בו כזכות חוקתית. ואולם, גם לפני שנחקק חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, היה הערך של קדושת החיים שלוב בשיטת המשפט הישראלית, אשר ינקה אותו מערכי היסוד של היהדות.

2. ישראל - חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו

חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו מכיל מספר התייחסויות לזכות לחיים ולשלמות הגוף:

1. עקרונות יסוד

זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן חורין, והן יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.

2. שמירה על החיים, הגוף והכבוד

אין פוגעים בחייו, בגופו או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.

4. הגנה על החיים, הגוף והכבוד.

כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו.

הזכות לחיים ולשלמות הגוף מיוחדות בכך שיחד עם הזכות לכבוד, הן טומנות בחובן לא רק היבט שלילי (איסור על פגיעה בהן), אלא גם היבט חיובי (זכותו של אדם להגנה עליהן).³ מכאן הכפילות-לכאורה באזכורה של הזכות לחיים: חוק היסוד מבחין בין החובה המוטלת לא לפגוע בחיים, בגוף או בכבוד (סעיף 2 לחוק היסוד) לבין החובה להגן על החיים, הגוף והכבוד (סעיף 4 לחוק היסוד).

3. ישראל – הצעות חוקה

במסמך הרקע המפורט מובא לעיונכם נוסח סעיפי הצעות החוקה השונות בישראל המתייחסות לזכות לחיים. להלן נציין אחדות ממסקנותינו מניתוח ההצעות השונות:

1. הזכות לחיים מוענקת, ברוב ההצעות, ל"כל אדם". הצעת פרופ' אקצין, המתייחסת רק ל"הגנה שווה" על החיים, מתייחסת ל"כל אדם הנמצא בתחומי שלטונה של מדינת ישראל". בהצעת פרופ' בנדור, מוגבלת החובה הפוזיטיבית של רשויות המדינה לשקוד באופן סביר על ההגנה על חיים – לחייהם של "תושבי המדינה".

2. חלק מההצעות כולל ערך של "קדושת החיים", וזאת במקום לציין את הזכות לחיים. בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו הוכר הערך של "קדושת החיים" בפסקת עקרונות היסוד (סעיף 1) אך נקבעה בנוסף הזכות לחיים (בלא אזכור לקדושתם) בסעיפים האופרטיביים (סעיפים 2 ו-4).

³ אהרן ברק, הקדמה לספר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל (בעריכת יורם רבין ויובל שני, רמות-אוניברסיטת ת"א, תשס"ה-2004).

3. חלק מהצעות החוקה אינן מסתפקות בקביעת הזכות לחיים, והן קובעות במקביל במפורש גם איסור על עונש מוות. במקרים מסויימים האיסור מוחלט, ובאחרים, קובעת הצעת החוקה את החריגים בגוף החוקה עצמה.
4. חלק מהצעות החוקה קובעות "זכות לבטחון אישי".
5. חלק מהצעות החוקה כוללות התייחסות לשלמות הגוף והנפש.
6. חלק מהצעות החוקה כוללות התייחסות מפורשת לאיסור עינויים והשפלה.

4. המשפט הבינלאומי והמשפט המשווה

הזכות לחיים עוברת כחוט השני באמנות בינלאומיות על זכויות אדם ובחוקות המדינות השונות. ההכרזה לכל באי העולם בדבר זכויות האדם (האו"ם, 1948) קובעת כי לכל אדם הזכות לחיים, חירות, ובטחון אישי. כמו-כן, ההכרזה קובעת איסור על עינויים או על עונש או התנהגות אכזריים, לא אנושיים, או משפילים.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (1966) שישראל חתומה עליה, קובעת את הזכות לחיים, אליה היא מתייחסת כ"זכות טבועה" (אינהרנטית). האמנה קובעת כי יש להגן על הזכות באמצעות החוק. האמנה אמנם אינה אוסרת את עונש המוות, אולם היא קובעת מגבלות לא מעטות עליו. האמנה קובעת איסור על עינויים או על עונש או התנהגות אכזריים, לא אנושיים, או משפילים. היא מוסיפה לאלו במפורש כי אין לחייב אדם להשתתף בניסוי רפואי או מדעי, בלא הסכמתו שניתנה במצב חופשי. סעיף 9 קובע את הזכות לבטחון אישי.

האמנה נגד עינויים ונגד יחס או עונשין אכזריים, בלתי אנושיים ומשפילים אחרים (1984) שואפת להילחם בעוצמה בכל גילוי של עינוי או ענישה אכזרית על פי המוגדר באמנה, וזאת על מנת ליצור שוויון, שלום והגנה על כבוד האדם.

במסמך הרקע המפורט קיימת סקירה נרחבת של המשפט הבינלאומי ושל המשפט המשווה במדינות רבות. מבין המסקנות העולות מניתוח המשפט המשווה, ראוי לציין את המסקנות הבאות:

1. הזכות לחיים היא זכות המופיעה בכל המסמכים הבינלאומיים הרלוונטיים וברובן המכריע של החוקות המדינתיות. עם זאת, היקפה וצורתה של הזכות משתנות ממדינה למדינה.
2. בעולם בולטת בשנים האחרונות תופעה של הטלת איסור חוקתי על עונש המוות. בחלק מהמדינות, בעיקר באירופה, הדבר נעשה באמצעות הטלת הגבלה מפורשת בחוקה עצמה ובאמנות בינלאומיות. במקומות אחרים, ביטלו בתי המשפט את עונש המוות תוך הסתמכות על הזכות החוקתית לחיים.
3. בחלק ממדינות העולם הפכה הזכות לחיים לזירת קרב בנושא ההפלות המלאכותיות.
4. ברוב מדינות העולם נכללה בחוקה הוראה מפורשת האוסרת על עינויים.
5. ברבות ממדינות העולם נכללה בחוקה הוראה מפורשת האוסרת על ניסויים רפואיים בבני אדם ללא הסכמתם המודעת.

חלק ג: חקיקה ופסיקה ישראלית בנושא הזכות לחיים ושלמות הגוף.

1. חקיקה ישראלית המגינה על הזכות לחיים ולשלמות הגוף

החקיקה הישראלית הקיימת ביטלה את עונש המוות על עבירות רצח, ואת עונש המלקות שהיה נהוג בחקיקה קודמת.

חוק לא תעמוד על דם רעך, התשנ"ח – 1998, מחייב אדם בהושטת עזרה במצב של סכנה מיידית וחמורה לרעהו.

חוק העונשין, התשל"ז-1977 מכיל פרק העוסק בהגנות מאחריות פלילית למי שפועל עקב סכנה מיידית הנשקפת לו או לזולתו. הגנות אלו כוללות את סעיף **ההגנה העצמית**, העוסק בהדיפת תקיפה שלא כדין, אשר סיכנה חייו של אדם או של זולתו; את סעיף **הצורך** מעניק הגנה מפני ענישה פלילית בעת פעולת הצלת חיים מסכנה מוחשית; את סעיף **הכורח** מגן על אדם מפני ענישה פלילית בשל מעשים שאנוס היה לעשותם תחת איום על חייו.

סעיף 332 לחוק העונשין קובע אחריות לחסרי ישע, הכוללת את החובה לספק צרכי מחיה ולדאוג לבריאותו של חסר הישע.

הפרת זכותו של אדם שלא ייפגע גופו שלא בהסכמתו מהווה עוולה נזיקית ועבירה פלילית, כקבוע בחוק העונשין ובפקודת הנזיקין.

חוק ההסגרה, התשי"ד – 1954 אוסר על הסגרת אדם למדינה שבה הוא צפוי, אם יורשע, לעונש מוות. ההסגרה תתקיים רק אם התחייבה המדינה המבקשת שלא להטיל עונש זה.

2. חקיקה ישראלית הפוגעת בזכות לחיים ולשלמות הגוף

עונש המוות עדיין קיים, עקרונית, בדין הישראלי, אם כי בנסיבות מוגבלות. ניתן עקרונית להטיל עונש מוות בישראל על פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, התשי"י – 1950, החוק בדבר מניעתו וענישתו של הפשע השמדת-עם, התשי"י – 1950, בגידה בשעת מלחמה, ועבירות מסויימות על תקנות ההגנה (שעת חירום), 1945.

3. הזכות לחיים ולשלמות הגוף בפסיקה הישראלית

בפסיקה הישראלית, הזכות לחיים יושבת ראשונה במלכות: "הזכות לחיים ולכל דבר שהחיים תלויים בו – הזכות לנשום, הזכות לשתות, הזכות לאכול – היא אם כל הזכויות, היא האדם"⁴ סקירה מפורטת של הפסיקה הישראלית מצויה במסמך הרקע המפורט. סקירה זו עוסקת בין היתר, באיזון שבין הזכות לחיים לבין זכות הציבור לדעת; בשאלה האם חייבת המדינה לבקש את הסגרתו לישראל של אזרח ישראלי העומד לדין במדינה זרה, כאשר אם יורשע בה הוא צפוי לעונש מוות; בשאלת כפייתו של טיפול רפואי על המתנגד לכך; בהמתת חסד וב"סיכול הממוקד".

⁴בג"צ 606/93 קידום יזמות ומו"לות (1982) בע"מ נ' רשות השידור, פ"ד מח(2) 1, 25

חלק ד: נקודות לדיון

1. כיצד יש לנסח את הזכות לחיים?

חלק מהצעות החוקה והטקסטים הבינלאומיים קובעים כי לכל אדם הזכות לחיים, או כי אין פוגעים בחייו של אדם. טקסטים אחרים קובעים חובה פוזיטיבית של המדינה להגן על החיים. נקודת המוצא שלנו היא סעיפים 2 ו-4 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו:

2. שמירה על החיים, הגוף והכבוד

אין פוגעים בחייו, בגופו או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.

4. הגנה על החיים, הגוף והכבוד.

כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו.

נוסחאות אחרות אפשריות, הלקוחות מהמשפט המשווה:

- אין פוגעים בחייו של אדם אלא על פי דין ובהתאם לעקרונות של צדק בסיסי (יסודי) (ניו זילנד)
- לכל בן אנוש הזכות הטבועה לחיים, ואין לשלול את חייו של אדם בשרירות (אוסטרליה)
- המדינה תבטיח את ההגנה המשפטית על חייו של כל בן אנוש (פולין)
- זכותו לחיים של כל אחד תוגן על ידי הדין (לטביה)
- לכל אדם הזכות לחיים והזכות לקבל מהחברה את ההגנה על חייו, בהתאם לדין (טנזניה)

2. האם להתייחס – בהגדרת זכות או כערך – ל"קדושת החיים"?

חלק מהצעות החוקה בישראל כללו התייחסות לערך של "קדושת החיים", וזאת במקום לציין את הזכות לחיים. בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו הוכר הערך של "קדושת החיים" בפסקת עקרונות היסוד (סעיף 1) אך נקבעה בנוסף הזכות לחיים (בלא אזכור לקדושתם) בסעיפים האופרטיביים (סעיפים 2 ו-4).

עיון במשפט המשווה מלמד שהמונח "קדושת החיים" הינו ייחודי לישראל.

3. מיהו בעל הזכות?

הזכות לחיים מוענקת, ברוב ההצעות, ל"כל אדם". הצעת פרופ' אקצין, המתייחסת רק ל"הגנה שווה" על החיים, מתייחסת ל"כל אדם הנמצא בתחומי שלטונה של מדינת ישראל". בהצעת פרופ' בנדור, מוגבלת החובה הפוזיטיבית של רשויות המדינה לשקוד באופן סביר על ההגנה על חיים – לחייהם של "תושבי המדינה".

יתכן שלדיון בנושא זה ישנה השלכה מסויימת על פעולתה של המדינה מחוץ לגבולותיה הכרוכה

בנטילת חייהם של מי שאינם אזרחיה ואינם מצויים בתחומה (כגון בתחום הסיכולים הממוקדים). הגדרה לפיה "לכל אדם" הזכות לחיים אשר אין לפגוע בה אלא באמצעות חוק העומד בתנאי פסקת ההגבלה, עשויה לעמת את פעולות הסיכול הממוקד עם הזכות לחיים, בהעדר הסמכה מפורשת בחוק לפעולות.

4. מי רשאי לוותר על הזכות?

האם הזכות לחיים מקנה גם את זכות הויתור על החיים? אם הזכות לחיים שייכת לבעליה, האדם הספציפי, ניתן לכאורה לטעון שאדם רשאי לוותר על זכותו לחיים בנסיבות מסויימות. משאלה זו נגזרות מספר סוגיות משנה:

- הזכות לסרב לטיפול רפואי (המעוגנת במפורש בחוקות מסויימות, כגון בחוקת ניו-זילנד);
- הדיון בשאלת האפשרות להפסקת חיים של חולה סופני שביקש זאת;
- ההתייחסות המשפטית להתאבדות ולסיוע להתאבדות.

5. האם לכלול בחוקה התייחסות לעונש מוות?

חלק מהצעות החוקה בישראל אינן מסתפקות בקביעת הזכות לחיים, והן קובעות במקביל במפורש גם איסור על עונש מוות. במקרים מסויימים האיסור מוחלט, ובאחרים, קובעת הצעת החוקה את החריגים בגוף החוקה עצמה. הצעות אחרות אינן מתייחסות לנושא זה. מסמכים חוקתיים זרים רבים אוסרים במפורש על עונש מוות, או מגבילים משמעותית את הנסיבות שבהן ניתן להטילו.

בעולם חל בשנים האחרונות שינוי משמעותי בנושא זה. כאשר אמנסטי אינטרנשיונל ארגן בשנת את הכנס הראשון בנושא עונש המוות ב-1977, רק 16 מדינות ביטלו את עונש המוות באופן מלא. כיום, המספר עומד על 80. במסמך הרקע המפורט, תיארנו את השינוי שחל בנושא זה במשפט האירופי, שהגיע לאחרונה כדי איסור מוחלט על עונש מוות, לרבות בשעת חירום. בארה"ב, שבה לא חל שינוי חוקתי, הכריזו מספר מושלי מדינות על מורטוריום בביצוע הוצאות להורג. עם זאת, לפי נתוני ארגון אמנסטי אינטרנשיונל, בשנת 2003 הוצאו להורג לפחות 1,146 ב-28 מדינות. 84% מההוצאות להורג אירעו במדינות ספורות: סין, איראן, ארצות הברית וויאטנאם.

לעניין זה ראוי להביא בחשבון גם את הפסיקה הדרום-אפריקאית וההונגרית אשר קבעו בדרך של החלטה שיפוטית שעונש המוות, בהיותו פוגע בזכות לחיים אינו חוקתי. המשמעות היא כי אי-התייחסות של הרשות המכוננת ברמה החוקתית עלולה להביא לכך שתתקבל הכרעה שיפוטית בנושא זה, תוך הסתמכות על הזכות החוקתית לחיים. לפיכך, אם חפצה הכנסת לשמר בידיה את היכולת לקבוע עונש מוות בנסיבות מסויימות, נראה כי יהא צורך לקבוע זאת במפרש בחוקה, לצד הזכות לחיים.

6. האם לכלול בחוקה התייחסות ל"שלמות הגוף והנפש"?

חלק מהצעות החוקה בישראל כוללות התייחסות לשלמות הגוף והנפש. הצעות אחרות אינן מתייחסות לנושא זה. גם בחוקות זרות מודרניות מצויה התייחסות לשלמות הגוף והנפש. כך, בחוקת

רומניה, (right to physical and mental integrity), חוקת דרום אפריקה, (bodily and psychological integrity) ובגרמניה.

7. האם לכלול בחוקה התייחסות לזכות לבטחון אישי?

חלק מהצעות החוקה קובעות "זכות לבטחון אישי". הזכות לבטחון אישי היא נגזרת מיוחדת של הזכות לחיים, הרלוונטית הן לדיונים אקטואליים כמו טענותיהם של תושבי שדרות שעל המדינה מוטלת חובה להגן עליהם, והן לטענה שיש להטיל על המדינה חובה פוזיטיבית להתערב מקום שהפשיעה פוגעת בבטחון האישי של התושבים.

8. האם לכלול בחוקה התייחסות מפורשת לאיסור עינויים והשפלה?

חלק מהצעות החוקה בישראל כוללות התייחסות מפורשת לאיסור עינויים והשפלה. העיון במשפט המשווה מראה כי מרבית המסמכים הבינלאומיים, כמו גם החוקות הזרות, כוללים איסור מפורש על עינויים והשפלה.

שאלה זו כרוכה הן בזכות לשלמות הגוף, והן בזכות לכבוד. למרות ששתי זכויות אלו (המעוגנות בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו) מצויות בחוקות הזרות, טרחו מנסחיהן להכניס להן גם איסור נפרד על עינויים.

9. האם להתייחס לזכות שלא להשתתף בניסוי רפואי או מדעי ללא הסכמה?

בחלק ניכר מן החוקות הזרות נקבעה הוראה מפורשת לפיה לכל אדם הזכות שלא להשתתף בניסוי רפואי או מדעי ללא הסכמתו. נושא זה מוסדר בישראל באופן חלקי בחקיקה ובאופן מפורט יותר בתקנות והשאלה היא אם לעגנו, כמקובל בעולם, ברמה החוקתית.

10. האם לכלול בחוקה התייחסות מיוחדת למעמדה של הזכות לחיים בשעת חירום?

קיימות חוקות בינלאומיות אשר טרחו לבצר את מעמדה של הזכות לחיים דווקא בשעת חירום. כך, למשל קובעת חוקת קרואטיה, בגרסה קיצונית למדי, כי אף במקרה של "סכנה מיידית לקיום המדינה" לא ניתן להגביל את הוראות החוקה בנושא הזכות לחיים, איסור עינויים וענישה אכזרית. חוקת דרום אפריקה קובעת מדרג של זכויות המוגנות בשעת חירום, וקובעת כי הזכות לחיים מוגנת באופן מלא מפני פגיעה בעיתות חירום. האלטרנטיבה לעיגון מיוחד היא הכפפתה של הזכות לחיים לפסקת ההגבלה הרגילה, ולהוראות כלליות בחוקה, אם תהיינה כאלו, המתייחסות לשעת חירום.

11. האם להתייחס בחוקה למועד התחלת הזכות לחיים, ובפרט לתחולתה על עובר?

חלק מהצעות החוקה מנסות לקבוע, באמצעות הזירה החוקתית, עמדה בשאלה טעונה זו. אחדות מהחוקות, כגון חוקת צ'כיה וחוקת אירלנד, קובעות את זכותו של העובר להיות מוגן גם בטרם לידתו.

הצעות חוקה אחרות קובעות במפורש הסדר לפיו הזכאות לזכויות וחובות היא משעת לידתו של אדם ועד מותו. נוסח כזה מרמז על העדר זכויות קודם ללידה. ניתן, כמובן, שלא להתייחס לנקודה זו בחוקה. התוצאה, כבכל מקרה של אי-התייחסות, הינה העברת ההכרעה בנושא זה לזירה השיפוטית.

12. האם "הזכות לחיים" מוענקת גם לבעלי חיים?

ההכרזה לכל באי העולם בדבר זכויות האדם מתייחסת, כמובן, אך ורק לבני-אדם, ונושאים רבים המועלים בה, ייחודיים לבני-אדם. עם זאת, נוסחים שאינם קובעים "לכל אדם" אלא everyone עלולים להתפרש כמקנים זכות לחיים גם ליצורים שאינם אנושיים.

בבג"צ 6446/96 **העמותה למען החתול נ' עיריית ארד**, דנה השופטת שטרסברג-כהן בזכות לחיים של בעלי חיים, לעניין צעדים שרשויות מקומיות נקטו לשם דילול אוכלוסיית החתולים. לדבריה: הזכות לחיים של בעלי חיים-

"גם אם איננה מוגנת ישירות בחקיקה ישראלית, מהווה חלק מתרבותנו ומתחושה פנימית ערכית ותועלתית כאחד, בדבר החובה והצורך להגן על כל אשר נברא עלי אדמות ורוח חיים באפו. נקודת המוצא של החקיקה הנושקת לזכות בעלי החיים לחיות, היא, שזכות זו קיימת ומוגנת בשיטנו המשפטית."⁵

⁵ בבג"צ 6446/96 **העמותה למען החתול נ' עיריית ארד ואח'**, תק-על (1)98, 1142.